

ONTSNAPPEN AAN DE AUTOCRATISCHE ZWAARTEKRACHT

4 mei lezing Universiteit Utrecht 2025

Rutger Claassen

Inleiding

Peter Thiel is een Amerikaanse tech-ondernemer uit Silicon Valley, oprichter van bedrijven zoals Paypal, geschat vermogen 16 miljard dollar. In 2009 schreef hij een essay, waarin hij beweerde dat hij 'niet langer geloof[t] dat vrijheid en democratie verenigbaar zijn.'¹ Hierin schaarde hij zich vierkant achter het libertarisme: de politieke ideologie van individuele vrijheid, ruim baan voor vrij ondernemerschap en een ultrakleine overheid. Waar veel andere libertariërs echter binnen het democratische speelveld blijven, is vrijheid voor Peter Thiel dus *niet* verenigbaar met democratie. De redenen daarvoor somt hij als volgt op:

'Ik vind dat politiek veel te intens is. Daarom ben ik libertariër. Politiek maakt mensen boos, vernietigt relaties en polariseert de visie van mensen: de wereld is wij versus zij; goede mensen versus de ander. Politiek gaat over inmenging in het leven van andere mensen zonder hun toestemming.'

Als medicijn tegen een overmaat aan politiek propageert Thiel 'projecten die sommigen als utopisch beschouwen.' Hij noemt cyberspace, de kolonisatie van andere planeten, en leven op platforms in de oceanen (*seasteading*). Dat zijn allemaal nieuwe ruimtes van onbekommerde individuele vrijheid, buiten de jurisdictie van gevestigde staten die dwang kunnen uitoefenen op hun onderdanen. Vrijheid dus als een vlucht uit de wereld van de democratische politiek.

Waarom val ik u op Dodenherdenking lastig met de excentrieke opvattingen van een Amerikaanse tech-ondernemer? Omdat Peter Thiel de afgelopen jaren een belangrijke politieke rol heeft gespeeld. Thiel nam JD Vance onder zijn hoede, en zorgde er mede voor dat Vance vice-president werd. Samen met anderen, zoals de schrijver

---

¹ <https://www.cato-unbound.org/2009/04/13/peter-thiel/education-libertarian/>

Curtis Yarvin, vormt Thiel een groep met grote invloed op Trump's regering. Deze groep noemt hun visie de 'Dark Enlightenment', een omkering van de liberale Verlichtingswaarden. De liberaal-democratische instituties noemen ze 'The Cathedral.' Hun doel is de omverwerping van die instituties, en de vestiging van een zogenaamde 'CEO-monarchie', waarbij de president als de CEO van een bedrijf regeert. Thiels' essay wordt gezien als één van de inspiratiebronnen van deze anti-democratische beweging. Het legde mede de basis voor de operaties van Elon Musk's *Department of Government Efficiency* (DOGE), dat momenteel grote delen van de Amerikaanse overheid ontmantelt. Dit excentrieke gedachtengoed heeft dus zeer reële consequenties.

Zijn vrijheid en democratie echt onverenigbaar?

Tijdens de Tweede Wereldoorlog vochten verzetsstrijders en geallieerden voor vrijheid *en* democratie. De individuele vrijheid – om te denken, spreken en handelen naar eigen inzicht – veronderstelt bescherming tegen arbitraire machtsuitoefening. Als machthebbers iedereen elk moment van de straat kunnen laten oppakken zonder legitieme reden, dan leeft niemand in werkelijke vrijheid. Alleen democratische controle op de macht kan dat tegengaan. Democratie is een essentiële voorwaarde voor een vrije samenleving.

Dit jaar schudt de democratische wereld op zijn grondvesten. De hoogste eer die we de slachtoffers van het twintigste-eeuwse fascisme kunnen schenken, is dat we onze best doen de democratie nu te beschermen. Daarom bied ik u hier vandaag geen getuigenissen uit de oorlogsjaren – maar een langere lijn door de geschiedenis, het heden en de toekomst van onze democratie. Ik doe dat echter met hun inspanningen in het achterhoofd. Opdat hun strijd niet voor niets is geweest.

Hoe reageren wij vandaag, onder druk van autocratische trends in landen zoals de VS, Rusland, Hongarije, Turkije, Israël en China, *en* in eigen land? Meestal met een verdediging van het verbond tussen vrijheid en democratie. We kunnen niet vluchten naar Mars of oceanplatforms, maar moeten met elkaar samenleven, als goede democraten. Velen roepen op tot een herschikking van de politieke krachten: *je bent voor de democratie of je bent tegen*. Een goed voorbeeld daarvan is de recente oproep van Klaas Jan Dijkhof, voormalig VVD-fractievoorzitter. Hij zei:

‘Nu is er een beweging die het politieke landschap herschikt langs een nieuwe, dominantere tweedeling. Het gaat niet meer om socialisme versus liberalisme of markt versus overheid, maar om democratie versus niet-democratie.’²

Het is volkomen begrijpelijk dat democraten (van links en rechts) de democratie willen verdedigen. Maar mijn hoofdboodschap vandaag is dat we moeten oppassen voor dit binaire frame. De tegenstelling ‘democraten versus anti-democraten’ leidt ertoe dat democraten zich kunnen opwerpen als het laatste bastion dat het land kan behoeden voor een afglijden richting fascisme. Moreel hoogstaand, maar... zo’n defensieve opstelling verdedigt ook de status quo. In de Amerikaanse presidentsverkiezingen is dat electoraal geen aantrekkelijke strategie gebleken. En het doet ook geen recht aan de gebreken die onze democratie vertoont.

In plaats van zo’n defensieve houding, wil ik daarom vandaag een offensieve houding voorstellen. We moeten een eigen analyse maken van de staat van de democratie en die tegenover de duistere analyse van Peter Thiel en consorten plaatsen. Als eerste neem ik u daarvoor mee in de geschiedenis.

Vroege en moderne democratie

Daarvoor maak ik gebruik van het werk van de historicus David Stasavage. In zijn boek *The Decline and Rise of Democracy* maakt hij een onderscheid tussen twee vormen van democratie: ‘vroege’ en ‘moderne’ democratie.³

Vroege democratie bestond daar waar lokale leiders (stamhoofden) de instemming nodig hadden van hun onderdanen om te regeren. Ze legden verantwoording af in een lokale raad of vergadering. Soms stond die open voor iedereen, soms voor een meer select gezelschap, meestal de volwassen, vrije, autochtone mannen. De Atheense volksvergaderingen waren het meest bekende voorbeeld hiervan. Maar democratie was niet – zoals Europeanen vaak denken – alleen een Europese vinding. Stasavage laat zien hoe vroege vormen van

---

² <https://www.bnnvara.nl/joop/artikelen/klaas-dijkhoff-vvd-moet-met-gl-pvda-samenwerken-tegen-antidemocratisch-populisme>

³ David Stasavage, *The Decline and Rise of Democracy* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2020).

democratie net zo goed op andere continenten bestonden: in Noord-Amerika voor de komst van de kolonisten, in Midden-Amerika, in Centraal-Afrika en in India. De participatie van de raad of volksvergadering was frequent, gewone burgers deden echt mee. En de regel was besluitvorming bij consensus, wat iedereen een veto-mogelijkheid geeft.

Met economische ontwikkeling ontstonden steeds grotere rijken, de voorlopers van onze nationale staten. Vroege democratie verdween in die rijken, omdat participatie van grote groepen burgers lastiger werd, puur vanwege de schaal. Bovendien konden alleenheersers meestal de dienst uitmaken omdat ze nu beschikten over een bureaucratisch apparaat en een leger. Daarmee konden ze de bevolking regeren zonder van hun instemming afhankelijk te zijn. Dit is Stasavage's vuistregel: als machthebbers sterk genoeg zijn om te regeren zonder toestemming van het volk, dan doen ze dat. Die alleenheersers noem ik vandaag 'autocraten.' En Stasavage's vuistregel noem ik: de wet van de autocratische zwaartekracht. *Democratie waar nodig, autocratie waar mogelijk.*

In Middeleeuws Europa waren machthebbers relatief zwak. En dus hadden ze democratie nodig. In deze context ontstond wat Stasavage 'moderne democratie' noemt; wel een Europese vinding dus. In deze vorm van democratie – die we vandaag nog steeds hebben – werd de participatie van de meeste burgers beperkt tot dat kiezen van een volksvertegenwoordiger. De consensusregel werd vervangen door de meerderheidsregel. De bescherming van de belangen van minderheden werd daardoor een precaire aangelegenheid. Tot slot groeide de macht van het staatsapparaat in het dagelijkse leven, wat het gevoel versterkte dat burgers onderworpen zijn aan een macht die ze hoogstens indirect kunnen beïnvloeden.

Abraham Lincoln noemde democratie 'government of the people, by the people, and for the people.' In dat licht is moderne democratie weliswaar 'of the people', omdat burgers hun machthebbers kunnen kiezen. Maar het is niet 'by the people': hun vertegenwoordigers doen het werk. En of het gevoerde beleid ook 'for the people' is, hun belangen dienen, moeten ze maar afwachten.

Deze korte duik in de geschiedenis leert ons een optimistische les: democratie zit in de mens. Volken op alle continenten, niet alleen in

Europa, hebben systemen gehad waarin de machtsuitoefening gebonden werd aan de instemming van het volk.

Aan de pessimistische kant blijkt echter dat deze democratie nergens een vanzelfsprekendheid is. Ook autocratie zit in de mens. Stasavage benadrukt het belang van *timing*: waar sterke staten ontstonden voordat vroege democratieën wortel hadden geschoten – zoals in China – bestaat er alleen een autocratische traditie. Waar een moderne vorm van democratie ontstond en het staatsapparaat pas later sterk werd, is er altijd het risico van terugval. Moderne democratie is tot dusver een nogal *dunne* constructie geweest. De participatiegraad is laag en de afstand tussen kiezer en gekozene groot. De rol van het volk is vooral die van scheidsrechter, die instemming kan geven of onthouden aan rivaliserende politieke groepen.

Met deze geschiedenis in het achterhoofd wil ik nu naar het heden. Wie zijn vandaag die rivaliserende partijen, die concurreren om de gunst van het volk?

Oligarchische en Technocratische Elites

De ene partij hebben we al ontmoet: een oligarchische elite.⁴ In een oligarchie wordt de politieke macht uitgeoefend – voor of achter de democratische schermen – door een kleine groep zeer rijke personen.⁵ De Republikeinse partij van Peter Thiel, Elon Musk, Trump en anderen is het duidelijkste voorbeeld. Maar ook in het Hongarije van Orban of het Rusland van Poetin vinden we steeds een sterke man, omringd door een zakelijke elite die het staatsapparaat beheerst, gunstige overheidscontracten en hulpbronnen monopoliseert en zakelijk profiteert van de almacht van de sterke leider.

Deze oligarchische elite kan de stem van het volk proberen te winnen met de libertarische vrijheidsutopie waarmee ik deze lezing begon.

---

⁴ In het vervolg simplificeer ik door twee elites te benoemen. Piketty noemt deze de ‘Brahmin left’ en de ‘merchant class’ en laat met behulp van verkiezingsdata hun opkomst in veel landen in de laatste decennia zien. Deze constellatie is uiteraard niet eeuwig; in de periode 1950-1980 was er een andere electorale tegenstelling; en voor de toekomst noemt Piketty dat het mogelijk is dat beide elites fuseren en tegenover de ‘sociaal natavistische’ partij (zijn term) komen te staan. In mijn tekst benadruk ik - aan de hand van de casus van de VS – het scenario waarin de oligarchen een verbond sluiten met natavisten. Thomas Piketty, *Capital and Ideology* (Cambridge Massachusetts: The Belknap Press, 2020).

⁵ Voor een omvattende geschiedenis van vormen van oligarchie, zie Jeffrey A Winters, *Oligarchy* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2011).

Bekende neoliberale denkers uit de jaren '70 en '80, zoals Milton Friedman en Friedrich Hayek, deden dat ook, net als hun politieke geestverwanten Thatcher en Reagan. Het probleem met de libertarische vrijheid is echter dat deze alleen iets waard is voor wie een raket of oceaanplatform kan betalen. In de afgelopen decennia zagen we oligarchische belangen coalities aangaan met nationalistisch-populistische bewegingen. Dat gaf hen toegang tot een electoraal aantrekkelijke agenda waarin de waarde van de nationale staat (*Make America Great Again*) centraal staat, inclusief anti-migratie plannen en een assertieve buitenlandse politiek rond het nationale eigenbelang. Ook het bevorderen van traditionele waarden, rond gezin en geloof, horen vaak bij dit pakket, van Rusland tot Amerika, inclusief een 'anti-woke' polemië. Tegelijk met deze verschuiving in de ideologie radicaliseerde ook het anti-democratische gehalte van de beweging. Zij probeert steeds nadrukkelijker een autocratisch regime te vestigen. Toch blijf ik dit 'de oligarchische partij' noemen – omdat de beweging drijft op het geld en de machtswellust van de oligarchen, en eenmaal aan de macht de autocraat vooral hun belangen dient.

Wie is hun rivaal? De oligarchische elite is daarover zelf heel duidelijk: 'the liberal elites.' In autocratiserende landen zien we steeds dat de media, rechterlijke macht, ambtenaren en wetenschappers als eerste doelwit worden van verdachtmakingen, intimidaties, en bezuinigingen. Zij hebben niet-electorale macht, hetzij via de publieke opinie (media en wetenschap), hetzij via het staatsapparaat (ambtenaren en rechters). Ik noem hen 'de technocratische elite', omdat zij hun positie danken aan een bepaalde 'technè', d.w.z. expertise. Hun kennis en kunde dient om onwaarheden te ontmaskeren in de rechtszaal en in de krant, beleid op rationele grondslag voor te bereiden als ambtenaar, dan wel als wetenschapper met onpartijdige inzichten het beleid te ondersteunen of bekritisieren. De technocratische elite is qua omvang veel groter dan de oligarchische, en haar macht werkt anders, want is gebonden aan de instituties waarin zij werkt. Het is wellicht daarom, dat deze elite zichzelf liever niet ziet als een elite, maar als de steunberen van de democratische rechtsstaat.

De oligarchische partij ziet dat echter heel anders en benadrukt heel effectief haar elitaire karakter. Zo kan de oligarchische elite in de VS momenteel de ontmanteling van de overheid verkopen als een maatregel die (alleen) de *liberal elite* treft; en niet (ook) het volk zelf. Zij belooft daarmee het volk te bevrijden van het juk van de

technocratische elite, die zij positioneert als betweters, die ver van het gewone volk staan. Deze strategie is effectief, zo vermoed ik, omdat er toch een kern van waarheid in zit. Ik wil niet suggereren dat de technocratische elite bestaat uit kwaadwillende mensen die louter uit zijn op hun eigen belang. Maar op onbewaakte momenten komt uit liberaal-democratische kring soms dedain over het 'gewone' volk, zoals toen Hillary Clinton sprak over de 'basket of deplorables' die op Trump stemden. In Nederland hebben we sinds de 17^e eeuwse Republiek een eigen woord voor de subtiele houding van 'laat dit land maar aan ons over': de 'regentenmentaliteit.' Ook wetenschappelijk onderzoek, zoals dat van Mark Bovens over de diplomademocratie, laat zien dat de afgelopen decennia een dominante klasse van academisch opgeleiden is ontstaan, die in sociologisch opzicht een afgesloten groep vormt.⁶

Dat brengt me bij het laatste deel van deze lezing: de toekomst van de democratie. Daarbij wil ik me voor deze gelegenheid richten op de leden van de technocratische elite. Hoe kunnen zij, door de oligarchisch-autocratische partij in de hoek gedrukt, bijdragen aan de verdediging van de democratie? Ik wil betogen dat deze elite bij de verdediging van de democratie drie deugden nodig heeft: moed, dienstbaarheid en creativiteit.

De aanval is de beste verdediging

Ten eerste moed. Daarover kunnen we kort zijn. Leden van de technocratische elite moeten, net als iedereen, blijven opstaan voor de democratische rechtstaat. Dat die moed niet gemakkelijk is op te brengen, zien we nu in de VS, waar de meeste ambtenaren, academici en anderen stil blijven, of zelfs buigen voor de eisen van de regering-Trump. Angst regeert. Dat de meeste mensen geen helden zijn, is een les die we ook in Nederland na de Tweede Wereldoorlog onder ogen hebben moeten zien. Als het even kan, moeten we het niet zo ver laten komen dat intimidatie hoogtij viert, en er grote moed nodig is om zich nog te verzetten. Alleen al daarom is er meer nodig dan moed alleen.

Dat brengt me bij de tweede deugd: dienstbaarheid. De technocratische elite moet haar zelfbeeld bijstellen, en zichzelf leren

---

⁶ Zie meest recent zijn afscheidslezing: Mark Bovens, 'Opleiding als nieuwe verzuiling'. <https://www.uu.nl/sites/default/files/Afscheidsrede%20Mark%20Bovens%2C%2029%20nov%202024.pdf>

zien als een elite, met een specifieke positie en specifieke belangen. Dat betekent niet dat zij het geloof in democratie, rechtstaat en vrijheid als universele waarden moet opgeven, of haar eigen cruciale rol in de instituties moet verloochenen. Maar wel dat zij moet begrijpen dat moderne democratieën tot nu toe nogal *dunne* constructies zijn geweest, waarbij de bevolking slechts op afstand is betrokken. We zagen dit in het historische onderzoek van Stasavage. De technocratische elite moet erkennen dat de wet van de autocratische zwaartekracht ook op haarzelf van toepassing is: democratie waar nodig, autocratie waar mogelijk. Zij moet erkennen dat een democratie niet alleen kan worden verdund door de elite van het geld (oligarchie), Ook zijzelf, als elite van de expertise draagt – bedoeld of onbedoeld – aan zo'n verdunning bij.

Om aan die autocratische zwaartekracht te ontsnappen, moet de technocratische elite haar expertise op dienstbare wijze inzetten voor het welzijn van de hele samenleving: 'for the people.' Velen hebben dat hun hele leven naar eer en geweten gedaan. Maar desondanks waren de resultaten lang niet altijd uitmuntend. Het Toeslagenschandaal was een gotspe, en de afhandeling daarvan evenzeer. Idem voor de Groningse aardbevingssaga. Veel publieke dienstverlening is uitgehold, denk bijvoorbeeld aan de bezuinigingen op de rechtsbijstand, waardoor de sociale advocatuur bijna is verdwenen. De vermogensongelijkheid bedreigt het ideaal van gelijke kansen, omdat de rijkere groepen hun kinderen maatschappelijk op een 3-0 voorsprong kunnen zetten. Deze en andere zaken zijn een dankbare voedingsbodem voor anti-democratische mobilisatie. Wat is immers een democratische overheid die niet levert? Gelukkig wordt dit falen steeds breder erkend. Vorig jaar bracht de Staatscommissie Rechtsstaat een rapport uit, dat het falen van de rechtstaat voor veel burgers erkent. Dit onder de veelzeggende titel 'De gebroken belofte van de rechtstaat'.⁷

Dat brengt me bij de derde en laatste deugd waarop we een beroep moeten doen: creativiteit. Een nieuwe agenda is nodig, die de dunne democratie verdikt. Meer 'by the people'. We hebben dus niet een verdediging nodig van de bestaande democratie. We hebben een offensieve agenda nodig, die zich – net als de oligarchische partij – niet tevreden toont met de bestaande democratie, maar die – anders dan

---

⁷ <https://www.staatscommissierechtsstaat.nl/>

de oligarchische partij – als oplossing juist zoekt naar creatieve wegen om de democratie meer diepgang te geven.

Hoe kan dat eruitzien? De zojuist genoemde Staatscommissie deed tien goede voorstellen voor een rechtstaat die echt levert voor burgers – u kunt ze thuis nalezen. Dit zou moeten worden aangevuld met voorstellen gericht op meer democratische participatie. Dat kan bijvoorbeeld door veel meer gebruik te maken van burgerberaden, waarin gewone burgers mee kunnen denken over complexe vraagstukken. En zelf denk ik dat er ook nog een grote slag gemaakt kan worden door meer democratie in bedrijven en organisaties te introduceren. Daar waar burgers dagelijks samenwerken kunnen zij dan democratische invloed uitoefenen.⁸ Dit is het spiegelbeeld van het voorstel van Thiel en consorten, om het model van de almachtige CEO uit het bedrijfsleven te transplanteren naar de politiek. Precies een voorbeeld van een offensieve agenda voor de democratie.

Deze agenda is niet een zaak van de politiek alleen, maar een zaak van ons allen. Elke grotere organisatie – privaat en publiek – zou bijvoorbeeld een taskforce kunnen oprichten die als taak heeft de organisatie te laten bijdragen aan het bestrijden van de democratische erosie en experimenteren met nieuwe vormen van democratie.

Tot slot

Vandaag herdenken we de slachtoffers van die oorlog. Het *nie wieder* was voor de naoorlogse generaties een moreel ankerpunt. Onder de Amerikaanse veiligheidsparaplu konden de voormalige vijanden partners worden in een nieuwe Europese gemeenschap. Maar de afgelopen 10 jaar rukken anti-democratische partijen overal op, niet alleen buiten Europa, maar ook daarbinnen, en ook in Nederland. We zien soms ook democratische protestbewegingen: inspirerende mensenmassa's die zich verzetten, van Istanbul tot Seoul, van Belgrado tot Hong Kong. Maar lang niet altijd hebben zij succes. We lijken met het verstrijken van de jaren uit de beschermende schaduw van de Tweede Wereldoorlog gestapt, die ons immuniseerde voor de lokroep van autocraten. Nu staan we in het onbarmhartige licht. De afgelopen

---

⁸ Zie Rutger Claassen and Dirk Schoenmaker, "Veranker Bredewaardecreatie Bedrijven Met Meer Zeggenschap Stakeholders," *Economisch-Statistische Berichten* 109, no. 4836 (2024): 378–81, <https://esb.nu/veranker-bredewaardecreatie-bedrijven-met-meer-zeggenschap-stakeholders/>

maanden is dat proces van democratische afbraak in een nog veel grotere stroomversnelling gekomen. Het is verleidelijk om – net als in Peter Thiel's libertarische droom – een vlucht uit de politieke werkelijkheid te nemen, de krant dicht te slaan, de televisie uit te doen. Maar dat is niet hoe 80 jaar geleden de vijand werd verslagen.

Ik heb geprobeerd om in kort bestek de stand van onze democratie op te maken. Mijn conclusie is dat we alleen aan de autocratische zwaartekracht kunnen ontsnappen als we onze dunne democratie dikker maken dan zij tot nog toe vaak was. Ik wens u, ik wens ons, daarbij veel moed, dienstbaarheid en creativiteit.